

RUBRIEK BOEKBESPREKING

1. Inleiding

Met de rubriek "Boekbesprekingen" wil het Tijdschrift voor Sociologie zijn lezers een zicht bieden op de voor sociologen relevante publicaties in het Nederlands taalgebied. Deze ambitie wordt langzaam maar zeker gerealiseerd. De nederlandstalige uitgeverijen hebben het Tijdschrift voor Sociologie op hun mailing list staan en het Tijdschrift zelf kan rekenen op een schare enthousiaste en trouwe boekbesprekers. Wie daarbij wil aansluiten, kan dat vanzelfsprekend steeds doen.

Heel wat sociologisch onderzoek aan de Vlaamse universiteiten vindt zijn beslag in een rapport en verschijnt niet in boekvorm. Interessante bevindingen dreigen aldus ten onrechte tot een duister bestaan te worden gedoemd. Het Tijdschrift voor Sociologie wil de rubriek "Boekbesprekingen" aanwenden om deze "grijze" publicatiestroom wit te wassen. Dit kan alleen slagen indien het Tijdschrift al deze rapporten ook ontvangt. Bij deze wordt dus (opnieuw) een oproep gedaan aan alle sociaal-wetenschappelijke vorsers, om het produkt van hun navorsingswerk, vergezeld van een korte abstract, naar de rubriek "Boekbesprekingen" van het Tijdschrift voor Sociologie te sturen. Wij doen de rest.

Kris Deschouwer

2. Besprekingsartikels

Vandekerckhove, L. (1985), *Van straffen gesproken. De bestraffing van zelfdoding in het oude Europa*, Tielt-Weesp, Lannoo.

Gewroken schaamte

1. "Van straffen gesproken"

Eind 1985 publiceerde de Leuvense rechtssocioloog dr. Lieven Vandekerckhove een intrigerend boek over de bestraffing van zelfdoding in het Europa van de Middeleeuwen en de Nieuwe Tijd (1). Zijn studie is intrigerend in verschillende opzichten. In de eerste plaats is het boek spannend geschreven. De lezer wordt meegenomen op een ontdekkingsreis door een niet onbekend, maar toch duister gebied van de strafrechtsgeschiedenis. De schrijver draagt er zorg voor, dat het vele dat er te zien is in zijn complexiteit toch overzichtelijk blijft en wordt ingebed in wat ik het best een redenerend verhaal kan noemen. De gedetailleerde informatie over allerlei gebeurtenissen, gewoonten, patronen en commentaren dienen steeds een beargumenteerde interpretatie. Intrigerend is dan ook in de tweede plaats de grondstructuur van deze argumentatie zelf: steeds wordt getracht, datgene wat ons verschijnt als een vanzelfsprekende absurditeit, juist in zijn vanzelfsprekendheid aan te tasten en het niet zomaar te meten aan hedendaagse redelijkheidspostulaten. Intrigerend is in de derde plaats de hypothese die de auteur in het laatste hoofdstuk op basis van zijn analyses op tafel legt; een hypothese niet alleen omtrent de wortels van de straf zelf bij zelfdoding in het oude Europa, maar ook omtrent de wortels van de straf zonder meer. Bij deze laatste hypothese zou ik enkele kanttekeningen vanuit de wijsbegeerte van het recht willen maken. Voor ik daaraan toekom zal ik de redenering die aan de hypothese ten grondslag ligt samenvatten.

2. Straf als 'bestialisering'

Vandekerckhove voert goede argumenten aan om de bestaansgrond van de straf bij zelfdoding niet te zoeken in politieke doeleinden als afschrikking of "défense sociale". De expliciete teksten die al vroeg in de Middeleeuwen dergelijke gronden hebben geformuleerd, worden van pertinente vraagtekens voorzien. Ten eerste, waarom is "generale preventie" of afschrikking geen aannemelijke verklaring? Om drie redenen.

- a) Hoewel de efficiëntie van strafbedreiging in termen van gedragsbeïnvloeding moeilijk meetbaar is, *a fortiori* waar dit het verleden betreft, wijst het weinige dat we weten in de richting van een tamelijk gering effect van strenge bestraffing *überhaupt*.
- b) Nog onaannemelijker wordt de preventieve functie waar toendertijd reeds de beschreven strafmaatregelen als buitenissig werden ervaren.
- c) Het valt moeilijk in te zien wat er nu precies afschrikwekkend moet zijn geweest aan te verwachten leed dat niet het lijf, maar het lijk van de gestrafte treft. Hoogstens kan het vooruitzicht dat de verwanten van de suicidant getroffen zouden worden door verbeurdverklaring van het familiale patrimonium preventief gewerkt hebben. Maar dat was nu juist het meest disfunctionele element in het totale strafpatroon (omdat het onschuldigen trof) en dat element is dan ook veel vroeger ingeperkt dan de fysieke bestraffing.

Waarom kan, ten tweede, ook het maatschappelijk verweer geen voldoende grond voor de vermogens- en lijfstraffen bij zelfdoding zijn; met andere woorden waarom is het onaannemelijk dat de maatschappij de zelfdoding beschouwde als intrinsiek schadelijk voor haar voortbestaan? Opnieuw drie redenen.

- a) Uit een zuiver utilitair standpunt is het overlijden van individuen geen groot maatschappelijk probleem, mits de expressie van het verdriet enigszins gekanaliseerd kan worden en aan de oorzaken geen grote demografische betekenis toegekend hoeft te worden (zoals bij epidemieën, oorlogen of grootscheepse arbeidsonveiligheid). Pas als zelfdoding een ontwrichtende sociale beweging wordt, zal de collectiviteit zich weren.
- b) Als suicide persé een maatschappelijke schade zou betekenen, hoe dan verklaren dat de straf verdwenen is, die er in het Europa van de Middeleeuwen en de Nieuwe Tijd meer dan duizend jaar mee verbonden is geweest, terwijl in andere samenlevingsculturen de zelfdoding minstens in bepaalde vormen zelfs positief gewaardeerd is? Kennelijk is dan niet het samenleven als zodanig in het geding.

c) Zelfs al zou er sprake zijn van maatschappelijke schade, dan nog is daarmee niet aangetoond dat juist in die schadelijkheid (en in niets anders) de wortel van de straf gezocht moet worden.

Om al deze - hier slechts beknopt weergegeven - redenen tracht Vandekerckhove de straf voor zelfmoord langs een andere weg te begrijpen: niet vanuit de *erover* uitgesproken zingeving, maar vanuit de *erin* uitgedrukte zin-bezwering. De grote eenvormigheid in het strafpatroon in verschillende rechtskringen en gedurende verschillende periodes, het plechtstatig karakter van de bestraffing, de ontijdende aard van dit ritueel, dit alles zou ons volgens de auteur op het spoor moeten zetten van de symbolische werkelijkheid die de straf in een wolk van tekens tot gelding brengt: de degradatie van de suicidant tot "een proto-humane creatuur" (153). Uit kracht van de voltrokken rite - die de auteur zinvol definieert als de akt waarbij de collectiviteit de sociale definitie van de werkelijkheid verandert en waarin teken (de "handeling") en betekenis (de "zin") niet onderscheiden worden - werd de suicidant als on-mens gedefinieerd. Meer in het bijzonder werd hem met terugwerkende kracht het lidmaatschap van de menselijke gemeenschap ontzegd (155). Dat was een effectieve ontzegging. Het gaat niet te doen alsof het hier "slechts" symboliek betrof. De bestrafte had werkelijk na het proces en de bestraffing maatschappelijk nooit bestaan. Bovendien werd hem ook elk toekomstig lidmaatschap van de gemeenschap der mensen, met name de gemeenschap over de dood heen, ontzegd (hetgeen blijkt uit de weigering van een kerkelijke begrafenis en het verbod van rouw). Wat de samenleving betrof was de gestrafte gelijk aan een beest.

3. *Transgressie en proportionaliteit*

Ik zal hier niet herhalen wat Vandekerckhove aanvoert om zijn stelling te adstrueren en te verifiëren; ik wil naar zijn hypothese toe over de wortels van de straf *tout court* (160 vv.). Deze wordt in eerste instantie ontwikkeld vanuit twee fenomenen die het expansieve karakter van de bestraffing van zelfdoding betreffen: de verbeurte van het familiaal patrimonium (en zelfs van het feodale leen), alsook de geweldpleging rond de lijf- en schandstraf over de dood heen en tot in het graf toe. Er werd een dode "berecht" en geëxecuteerd; en - als hij al begraven werd - werd zelfs aan de begrafenis nog de vorm gegeven van een straf-na-de-tenuitvoerlegging-van-de-straf (bijvoorbeeld door het "palen" van het lijk in het graf). In dit verband spreekt Vandekerckhove van een *transgressie* der straf, dit wil zeggen een straf die de locus van de schuld overschrijdt. Hij onderscheidt deze transgressiviteit van de *disproportionaliteit* van de straf. In moderne straftheorieën wordt gewoonlijk beargumenteerd, dat een straf "overmatig" is wanneer zij het proportionaliteitsbeginsel schendt. Dit beginsel eist een gelimiteerde verhouding tussen straf en schuld; het vooronderstelt daarbij dat de straf door de schuld in de hand wordt gehouden. Met "transgressie" bedoelt Vandekerckhove echter iets anders en minder normatief: niet de maat, maar de *plaats* van de schuld wordt overschreden. De straf is dan excessief in die zin, dat ofwel er geen schuldvoorwerp is waarop ze kan worden uitgeoefend, ofwel het voorwerp waarop ze wordt uitgeoefend geen schuld treft. De familiale omgeving straffen voor een suicide, iemand die al dood is, ophangen, of (modern Amerikaans voorbeeld) iemand drie keer levenslang gevangenisstraf geven, dat alles kan weliswaar overeenstemmen met de rekenkundige uitkomsten van het proportionaliteitsbeginsel, maar overschrijdt de locus van de schuld in zoverre er eenvoudigweg geen schuldige *bestaat* om de opgelegde straf aan te voltrekken.

Waar de locus van de schuld geen grenzen meer blijkt mee te brengen, toont zich volgens Vandekerckhove de "oorspronkelijke aard" van de straf. Kennelijk heeft zij "de neiging om zichzelf desnoods buiten de grenzen voort te ontwikkelen waarbinnen een rationele localisering van de schuld haar beperkt wil houden, en wel tot de energie die haar doet opwellen, ontladen is". (164) Daarin openbaart zich haar in wezen passioneel karakter als *wraakoefening* ter vergelding.

Wat moest er dan gewroken worden in de bestraffing van zelfdoding? En algemener: als niet slechts destijds en in die situatie, maar "op universele wijze" (164) de straf een min of meer betugelde wraakoefening is, wat wordt dan *in het algemeen* in de straf gewroken? Het antwoord van Vandekerckhove op de eerste vraag is: "Zelfmoord lokte in onze vroegere samenleving zo'n grote verontwaardiging en zo'n hevige bestraffing uit wegens het loutere feit dat de verwerping van suïcidaal gedrag er om welke historische reden dan ook en onafhankelijk van iedere maatschappelijke winst- en verliesrekening gold als een maatschappelijk apriori, waarvan de negatie een kwetsuur toebrecht aan de sociale cohesie." (166) In dat laatste zit ook het antwoord op de algemene vraag: " ... in de straf wreekt de gemeenschap de aanslag op de

basis zelf van haar samenhang" en dat is "de essentie (...) van de bestraffing van gelijk welk misdrijf" (166). Voorwaarde is, dat de normatieve overtuiging die men gekrenkt acht (en dus ook de criminele schending ervan), voldoende nauwkeurig kan worden omschreven (166-167).

Ik vraag mij af of deze verklaring van het (potentieel) transgressieve karakter van de straf kan voldoen. Vandekerckhove heeft mij ervan overtuigd dat de publieke bejegening van zelfdoding in het oude Europa kan worden opgevat als een bestialiseringsritueel tegenover het lijk, het goed, ja zelfs de nagedachtenis van degene die het gewaagd heeft inbreuk te maken op wat ik zou willen noemen het zelfbeeld van de samenleving. Ik meen echter, dat Vandekerckhove niet scherp genoeg aangeeft hoe vanuit de verontwaardiging over de inbreuk op de sociale cohesie een passionele reactie kan ontstaan; en bovendien meen ik, dat - als wel duidelijk gemaakt kan worden in welk opzicht precies de reactie passioneel is - er een kwalitatief en niet slechts een gradueel onderscheid bestaat tussen deze reactie en straf.

4. *Passie en politiek*

Laat ons een ogenblik aannemen dat de bestraffing van zelfdoding, en straf in het algemeen, een min of meer in de hand gehouden wraakoefening is, die heftiger wordt naarmate de samenleving zich meer verontwaardigd voelt. Dat is een merkwaardig mechanisme. Ten eerste lijkt collectieve verontwaardiging één der factoren die de sociale cohesie het meest bevorderen. Men is bijna geneigd te zeggen dat het één van de meest voorkomende vormen van sociale cohesie is. Ook als het waar is dat een handeling als zelfdoding grootscheepse verontwaardiging wekt, omdat ze inbreuk maakt op een diepgewortelde consensus omtrent het zelfbeeld van een samenleving, dan nog is het merkwaardig dat die verontwaardiging zijn uitdrukking zou vinden in een transgressief wraakritueel. Men zou zich ook voor kunnen stellen dat, zo er behoefte is aan collectieve uitdrukking van de cohesie-bevorderende verontwaardiging, andere rituelen - bijvoorbeeld collectieve rouw of bestraffing van een dier - ingang zouden hebben gevonden. Ten tweede lijkt het mij toe dat elke samenleving er belang bij heeft - juist uit een oogpunt van overleving - om de sociale cohesie niet te laten stollen tot een monoliet. Zij heeft er dus een zeker belang bij dat - zij het op beperkte schaal - haar zelfbeeld wordt gecontesteerd teneinde voldoende weerbaar te blijven en tegenslagen soepel te kunnen opvangen. Ook om deze reden zou men mogen verwachten dat grootscheepse verontwaardiging op zichzelf geen voldoende reden is om buitensporige wraakrituelen te handhaven.

Dit alles klemmt te meer, wanneer men beseft dat de wraak juist vanwege haar transgressieve aard voortdurend het gevaar in zich bergt de sociale cohesie te verbreken. Dat geldt wanneer zij wordt uitgeoefend tussen de leden van de samenleving onderling (de vete), maar ook in de verhouding overheid-onderdaan. Wordt er van overheidswege wraak geoefend, dan riskeert deze contra-productief te worden in de mate dat de wraak van de vorst verzet oproept. Voor de politieke band tussen overheid en onderdanen is een minimum aan maatschappelijke eensgezindheid immers voorwaarde van legitimiteit. Foucault noteert bijvoorbeeld (2), dat juist het wraak-karakter van de wrede folterpraktijken in de 16de - 18de eeuw verzet oproep en averechts ging werken voor de vorst. Machtsuitoefening vereist veeleer zorgvuldig gedoseerde en gemanipuleerde besturing, en dat lijkt in tegenspraak met zowel het laten uitwoeden van een eenmaal ontbrande passie, alsook met het voltrekken van een nagenoeg autonoom ritueel. Als de bestraffing van zelfdoding een *van overheidswege* geïnitieerde praktijk was, en niet (zoals de zelfverbranding van weduwen in India) primair een sociale eis, zou het noodzakelijk zijn in de verklaring van dit fenomeen ook de eisen van een zekere politieke rationaliteit te verrekenen. Anders gezegd: als het om een publiek-rechtelijke bestraffing van de kwetsuur der sociale cohesie gaat, zou men mogen verwachten dat de bestraffing hoe dan ook *maat* houdt.

Deze maat hoeft niet per definitie opgevat te worden in termen van een schuld-maat, zoals het "moderne" proportionaliteitsbeginsel vereist. Ook het "localiteitsbeginsel" namelijk dat de bestraffing zich moet richten tot een schuldig "subject", en niet op een dier, een lijk, een corporatie, familie van de schuldige of een deel van de plaatselijke bevolking (repressaille) is een verhoudingsbeginsel, zoals bijvoorbeeld naast het proportionaliteitsbeginsel het personaliteitsbeginsel er één is.

Maar volgens Vandekerckhove is de straf naar zijn oorsprong passioneel transgressief of *mateloos*. *Dan zouden er naar mijn mening echter twee dingen nader te verklaren zijn. Ten eerste is het voor een passie kenmerkend dat hij steeds heftiger wordt opgevoerd naarmate hij*

ontbrandt aan zijn eigen bevrediging, totdat hij eraan opbrandt. In de passie zit een "self-propelling" mechanisme. Dus moet worden aangetoond waarin het "self-propelling" karakter van de sociale verantwoordiging is gelegen. Ten tweede verdraagt politieke machtsuitoefening zich niet zo goed met passionele spiralen omdat zij een minimum aan (tenminste instrumentele) rationaliteit vereist. Dus moet verklaard worden hoe een bestraffing die stelselmatig transgresseert, niet primair op het conto van politieke machtsuitoefening komt, maar - wellicht in weerwil van, maar waarschijnlijker in overeenstemming met een aantal van haar verschijningsvormen - primair als een maatschappelijk gebeuren moet worden begrepen.

Voor beide nadere verklaringen heeft Vandekerckhove zelf wellicht belangrijke aanzetten. Wat de eerste betreft merkt hij op dat de straf als wrekende uiting van collectieve verantwoordiging op gespannen voet staat met ons beschavingsbesef: toegeven aan een passie, en dan nog wel wraaklust, "geldt in een 'beschaafde' gemeenschap als één van de meest 'onbeschaafde' en derhalve als één van de meest beschamende passionele neigingen". (169) Deze schaamte zou er dan voor zorgen dat het wrekend karakter van de straf verborgen wordt achter het doelrationele scherm der preventietheorieën. Ik zou echter de mogelijkheid willen opperen, dat juist in die schaamte het gezochte "self-propelling" mechanisme zou kunnen zitten van de transgressieve bejegening. Schaamte is in onze cultuur een gevoelen dat sociaal nauwelijks kanaliseerbaar is. Er wordt dan ook wel gezegd dat wij leven in een "guilt culture", niet in een "shame culture". Schaamte wordt mijns inziens op het maatschappelijk vlak onmiddellijk omgezet in verantwoordiging en/of verontschuldiging. De verklaring van preventietheorieën als vormen van sociale verontschuldiging heeft dan ook een zekere plausibiliteit. Maar zij laat de andere helft van ons typische sociale omgangspatroon met schaamte, namelijk de verantwoordiging, onverrekenend. De verantwoordiging over de "straf" kan echter op niets anders betrekking hebben dan op het feit dat de "straf" uit verantwoordiging (namelijk over het schenden van het sociale zelfbeeld) voortkwam. Hier treft men dan inderdaad een *self-propelling* mechanisme aan en tevens een gevaar van passionele transgressie: de verantwoordiging die zich aan verantwoordiging ontsteekt en opbrandt aan haar eigen vervulling tenzij ze om rationele redenen wordt ingeperkt.

In verband met de tweede verklaring stelde ik, dat naarmate een bestraffing stelselmatig transgresseert, ze niet primair op het conto van politieke machtsuitoefening geschreven kan worden; en wel omdat zij zich niet verdraagt met een minimum aan rationaliteit dat aan politieke machtsuitoefening eigen blijkt te zijn (3). Deze stelling is natuurlijk in een historisch perspectief bijzonder kwetsbaar, omdat het begrip van het politieke, met name in zijn verhouding tot het sociale aspect van het leven niet door de tijd heen gelijk gebleven is. Niettemin zijn er al lang voor Machiavelli goede bronnen te vinden (4) die pleiten voor een aanzienlijke mate van verstandelijke restrictie op de pure passie, de zuivere willekeur en het brute geweld, in het belang van het politieke zelfbehoud van elke regeringsvorm. Nog anders gezegd: het strookt niet met de identiteit van politieke macht om zich te wreken; zij straft. Zeer duidelijk op dit punt is Max Scheler: "Die Herleitung der Strafe aus der Rache mag natürlich historisch und genetisch berechtigt sein, im Sinne ihres Ursprungs ist sie gleichwohl unzureichend." En eerder reeds: "Die Idee der Strafe nun aber geht ihrem Ursprung im Geiste nach nicht auf die Rache, sondern auf Vergeltung und Sühneforderung zurück." (5) Scheler bedoelt: voor straffen zijn er drie nodig: die schade doet, die schade lijdt en die boven dezen gesteld wordt en vaststelt, niet in de eerste plaats wat de laedens aangedaan moet worden, maar allereerst welk kwaad of welke schade er eigenlijk gezoend moet worden. Bij wraak zijn er slechts twee handelende instanties bij betrokken: de gelaedeerde trekt het oordeel over de schade die gezoend moet worden aan zich. Welnu, in principe is de politiek ten opzichte van de verhoudingen tussen de burgers de derde instantie.

Dat wil natuurlijk niet zeggen dat vergelding rechtvaardigheid introduceert. Vergelding is volgens Scheler in de eerste plaats een postulaat van de vitaal geconditioneerde praktische rede binnen een maatschappelijk verband. Zij is betrokken op "den Wert der Wohlfart (6) einer Gemeinschaft lebendiger Wesen". Dit postulaat geldt ook daar waar de wraakimpuls verdwijnt of waar zij desintegrerend werkt. Het recht geeft een nadere "rechtvaardige" vorm aan de vergeldingsstrategie, bijvoorbeeld door proportionaliteitscriteria niet *enkel* in functie van politieke bewustzijn te laten staan. Scheler meent dat het recht de vergeldingsimpuls in de straf nooit kan ontkennen, maar haar wel kan ombuigen tot een *mogelijkheid* voor slachtoffer en dader om opnieuw in een redelijke verhouding tot elkaar te treden. Dat komt, naar zijn inzicht, omdat de straf slachtoffer en dader de kans biedt hun gevoelens van haat *jegens elkaar* kwijt te

raken (7). Samenvattend: straf staat principieel in verband met vergelding, niet met wraak, niet met gerechtigheid (en niet met opvoeding van de persoon van de dader).

Dit alles sluit echter niet uit, dat de "bestrafing" van zelfmoord in het oude Europa als een wraak, niet als een straf ten opzichte van de suicidant opgevat moet worden. Dan trekt inderdaad de gelaedeerde gemeenschap het oordeel over wat gezoend moet worden (de kwetsuur van het zelfbeeld als referentiepunt van sociale cohesie) aan zich. Maar dat betekent dan tegelijkertijd dat de politieke macht hier terugtreedt en het geen eigenlijke bestraffing betreft. Voor zover er in de betreffende wraakoefening concrete machthebbers betrokken zijn, zal verwacht mogen worden dat zij twee dingen doen: a) de sociale wraakoefening binnen zekere marges houden, zodat zij geen broeinest van politieke subversie kan worden, en b) haar niet-politieke karakter symboliseren.

In mijn betoeg is dat tweede aspect natuurlijk het interessantst. Kan men in de beschrijvingen van Vandekerckhove aanwijzingen vinden dat het hier om een wezenlijk niet-politiek, dan wel gedepolitiseerd fenomeen ging? Ik wil slechts enkele suggesties opperen, en laat het oordeel aan terzake kundigen over. Vooreerst moet de aandacht vallen op de confiscatiepraktijk. Vandekerckhove wijst erop dat "de expansietendens waarvan de konfiskatiepraktijk getuigde, veel vroeger door allerlei wettelijke beschikkingen in toom werd gehouden dan de lijfstraffelijke aanpak van de suicidanten" (140). Welnu, deze confiscaties waren precies, naar het mij toeschijnt, de momenten waarop de macht van de politieke overheid en zelfs in brede zin de politieke macht in een samenleving het duidelijkst voelbaar waren, gezien het allesoverheersend belang van ergoed en bloedverwantschap. Zelfs daar waar deze wettelijke bepalingen (nog) niet van kracht waren en waar confiscatie en woesting kennelijk het feodale leen *niet* respecteerden, zou men zich kunnen afvragen, of deze praktijk juist om die reden niet onmogelijk als politieke akt van bestraffing kan worden opgevat.

Vervolgens kan overwogen worden, dat - naar de stelling van de auteur zelf - geen enkel politiek doel voor het totale bestraffingsritueel valt aan te wijzen, noch afschrikking, noch maatschappelijk verweer, noch manifestatie van de soevereine macht van de vorst (162), noch vergelding in de zin van vereffening. Het meest komt nog in aanmerking een vorm van "*maatschappelijk verweer*" tegen een soort "ideologische schade". "Het is alsof *de gemeenschap* (mijn curs. GvR) haar eigen geschiedschrijving korrigeerde door er één naam te eeuwigen dage uit weg te wissen". (157; vgl. 155) Het gaat om het verhaal dat de gemeenschap over haar identiteit verteld wil hebben, en dit verhaal lijkt mij vooraf te gaan aan de vestiging van welke politieke machtsaanspraak dan ook.

Ik vraag mij in dit verband af, of de symbolische duiding van het kennelijk zeer uniforme ritueel jegens de suicidant niet in twee betekenisringen tegelijkertijd opgenomen is: dehumanisering én depolitisering. Dat allerlei elementen en formules (de vilderskar, de mikke, het "sonder wet ofte vonnese", de hondsbegrafenis, de woesting, enzovoort) een buiten-juridische aangelegenheid lijken aan te duiden, kan in beginsel *mede* verklaard worden uit het feit dat justitie en politie er niet mee geïdentificeerd wilden worden en dat zij dusdoende het kwalitatieve onderscheid van straf en wraak wilden behouden in plaats van teniet doen.

Deze mogelijkheid laat tenslotte nog een andere vraag toe. Ik heb betoegd dat het transgressieve karakter van het wraakritueel alleen verklaard kan worden door aan te nemen dat de sociale verontwaardiging in ieder geval mede betrekking heeft op sociale verontwaardiging, met andere woorden ontstaat uit het besef dat "tenonrechte" het verhaal van de gemeenschap over zichzelf grond is van bestialisering. Wanneer de politieke macht zich inderdaad distantieert van deze praktijk, geeft zij dan niet op een andere wijze vorm aan ditzelfde besef? Als het antwoord bevestigend is, zou eruit volgen dat het politieke en sociale discours zich op een paradoxale wijze toch in hetzelfde vlak bevinden. Zonder nadere historische interpretatie zou dit antwoord echter veel te vroeg komen.

G. van Roermund

Voetnoten

- (1) *Van straffen gesproken. De bestraffing van zelfdoding in het oude Europa*, Tielt-Weesp, Lannoo, 1985. Cijfers tussen haakjes in de tekst verwijzen naar pagina's van dit boek.
- (2) *Surveiller et punir*, Paris, 1975, p. 63 v.
- (3) Vergelijk ook F. Tanghe, *Sociale grondrechten tussen armoede en mensenrechten*, Antwerpen, 1986, p. 358.
- (4) In de eerste plaats: Plato's *Politeia*, waar dit het eerste argument is tegen Trasymachus' stelling dat de machtige leiders kunnen doen en laten waar ze zin in hebben.
- (5) Zie *Der Formalismus in der Ethik und die materiale Wertethik*, 5. Aufl., Bern-München, 1966, p. 363.
- (6) Het begrip "welvaart" is bij Scheler *niet*: algemeen nut. Dan zou er toch weer een doeltheorie (preventie) resulteren. Het betekent: politieke vitaliteit.
- (7) *Ibid.*, p. 365.

Met G. van Roermund van straffen gesproken

1.

De straf is de spontane, bijna fysieke reactie van een sociaal verband, dat als het ware uit zijn voegen werd gelicht en dat zich *mechanisch* terugplooit naar zijn uitgangspositie. Het "passioneel" karakter van de straf - ik had allicht beter de minder psychologiserende term "rationele karakter" gebruikt - ligt, denk ik, in deze mechaniek, dit wil zeggen in de onvermijdelijkheid waarmee de reactie optreedt, en in haar onafhankelijkheid van - méér zelfs, haar anterioriteit tegenover - iedere doelgerichtheid. De transgressiviteit, dit is de kans dat de straf transgresseert, wortelt dan in de niet-instrumentele natuur van de straf. Weliswaar wordt de straf gerationaliseerd en in die mate geïnstrumentaliseerd, doordat er - op overigens variabele wijze - een betekenis aan gegeven wordt in utilitaristisch perspectief (en zonder twijfel hééft de straf ook belangrijke instrumentele effecten, zoals bijvoorbeeld een afschrikkingseffect tot op zekere hoogte). Doch de straf *ontspringt* aan geen enkele zulke instrumentaliteit. De invariabele *oorsprong* van de straf is de collectieve vergelding (of enige vergelding dan ook op het vlak van de ideologie tot de "doeleinden" van de straf wordt gerekend of niet).

In de derde laatste zin van het boek noem ik het transgressiepotentieel "explosief", en in de voorlaatste zin schrijf ik dat het "tussen uitbarsting en beheersing van de wraak moeilijk schipperen is". De gemeenschap kan ervoor opteren de vergelding in te dijken, of deze juist niét in te dijken (vierde laatste zin); doch halfweg de uitbarsting nog terugkeren, dát kan ze niet. Daarachter steekt inderdaad de idee dat de vergelding als mechanisch proces zichzelf aandrijft, of zoals van Roermund dit stelt: "self-propelling" is.

Door de straf aldus te omschrijven en de transgressiviteit een bestendig kenmerk van de straf te noemen, roep ik evenwel méér vragen op dan ik er beantwoord heb. Dé sociologische vraag die ik ermee uitlok, is natuurlijk: wanneer vertaalt zich de transgressiviteit in actuele transgressie? Onder welke voorwaarden leidt de transgressiviteit als potentialiteit ook tot feitelijke transgressie en welke weg wordt daarmee gevolgd? Het is een vraag die voor empirische beslechting open is.

Andere vragen - minder eenvoudig want niet empirisch te beantwoorden - zijn deze die van Roermund opwerpt: waarom doet de verontwaardiging over de inbreuk op de sociale cohesie een passionele wraakactie ontstaan, terwijl de collectieve verontwaardiging zélf "één der factoren is die de sociale cohesie het meest bevorderen"? En waarom geeft ze niet, in plaats daarvan, aanleiding tot andere rituelen, zoals bijvoorbeeld collectieve rouw?

Voor wat de eerste vraag betreft, kan kort worden gesteld dat collectieve verontwaardiging over disruptief gedrag op zichzelf geen maatschappelijk intergratiemechanisme is. Wel zet deze verontwaardiging zulk mechanisme in gang voor zover ze veruitwendigd wordt in een reactie die de desintegratie bezweert. Dat deze reactie dan de vorm aanneemt van een straf en niet van één of ander ritueel als bijvoorbeeld de collectieve rouw, wortelt allicht in de intentionaliteit van het kwestieuze handelen dat de straf uitlokt: het misdrijf is gemotiveerd gedrag, waarvan de evaluatie een sanctie uitlokt. Het is evident dat niet alleen de straf, doch collectieve rituelen van allerlei soort een integratieve functie vervullen. Alleen stellen we vast dat het *kwetsen* van de maatschappelijke samenhang, als onderscheiden van de spontane erosie ervan, méér vraagt dan een rituele bevestiging van deze samenhang. De schending van de maatschappelijke samenhang vraagt het herstel ervan via een (re)actie die de collectieve verontwaardiging niet alleen uit-drukt of representeert, maar deze vooral laat uit-woeden. Blijkbaar verwerkt de gemeenschap haar eigen schokkende negatie alléén door zich op haar beurt al even schokkend te bevestigen, namelijk in de vergelding. Dat elke gemeenschap er belang bij heeft om - in van Roermunds termen - "de sociale cohesie niet te laten stollen tot een monoliet", en dus een zekere elasticiteit te ontwikkelen ten aanzien van disruptieve activiteit, is allicht waar. Maar zulk incasseringsvermogen kan uiteraard niet onbepert zijn en doet dus in de grond geen afbreuk aan de stelling dat de verontwaardiging die door de ontwaarding (of ontwaard gedrag) wordt gewekt, naar verhouding ook de vergelding dicteert.

Dit houdt op zichzelf al een verhoudingsbeginsel in. Ik zeg helemaal niét dat de straf naar oorsprong *mateloos* zou zijn. Ik zeg wél dat de straf oorspronkelijk transgressief is, waarmee ik bedoel dat ze, gegeven haar oorsprong: de vergelding, in staat is te transgresseren. Ook dit betekent nog niet dat de straf naar haar oorsprong mateloos is, maar: dat ze de oorspronkelijke

potentialiteit in zich draagt om op één of andere wijze (in haar toemeting of in haar uitvoering) de locus van de schuld te buiten te gaan, dit wil zeggen iets of iemand anders te viseren of te treffen dan het schuldige subject. Ik wil aannemen dat dit eveneens als een "verlies van maat" kan gekwalificeerd worden; en in deze enge, strikt descriptieve betekenis - gezuiverd dus van elke normatieve associatie - wil ik dan ook de uitdrukking aanvaarden dat de straf, gegeven haar oorsprong, in staat is "maat te verliezen".

Maar daarmee is inderdaad de vraag nog niet beantwoord *hoe* de straf, bijaldien ze niet extern (namelijk door de strafwetgever) onder controle wordt gehouden, kan ontbranden tot een soms nauwelijks nog te temperen "uitbarsting van haat en woede". Het is volstrekt juist dat elke passie zichzelf aandrijft en dat dus ook de straf, aan haar passionele natuur overgelaten, die neiging zal aktueren, afhankelijk van de graad van verontwaardiging die erin tot ontlading komt. Doch van Roermund legt de vraag voor, hoé nu juist de straf zichzelf aandrijft. Waaruit bestaat die "energie" die de straf zo hevig doet opwellen? En hij stelt een antwoord voor: de verontwaardiging om de inbreuk op de sociale cohesie lokt een passionele reactie uit, maar de schaamte daarover lokt op haar beurt een verontwaardiging uit. Verontwaardiging ontsteekt aldus verontwaardiging en vormt daarom de explosieve brandstof die de transgressiviteit toelaat zichzelf te actueren. Wat te denken daarvan? Zonder meteen een alternatief te hebben, meen ik daar toch een kritische noot te moeten bij plaatsen.

Dat deze dialectiek het tussenmenselijk verkeer onder spanning kan zetten, is zeer goed gezien. De voorbeelden daarvan liggen in ieders leven voor het rapen. Alleen denk ik dat deze uitleg wel menig *conflict* inzichtelijk maakt, doch niet het *strafgedrag*. Een twist drijft zichzelf aan, in niet geringe mate zoals van Roermund dit ziet voor de straf ook: omdat verontwaardiging zélf weer verontwaardiging wekt en aldus onstuitbaar een spiraal van passionele reacties in het leven roept. Doch dit veronderstelt een dialectiek tussen twee zingevingscentra die daarenboven ook min of meer autonoom hun handelswijze kunnen vastleggen (bijvoorbeeld twee subjecten die, ruziënd, interpreteren en reageren). De spanning echter die van Roermund aan de basis ziet van de collectieve vergeldingsdrang wordt opgebouwd in één zingevingscentrum (i.c. de bestraffende instantie), namelijk tussen de verontwaardiging om het delict enerzijds en de verontwaardiging om de *eigen* verontwaardiging anderzijds. Welnu, van daaruit de zelfaandrijving van de straf verklaren, lijkt me veel problematischer. De verontwaardiging om het delict wordt niet opnieuw aangestoken door de verontwaardiging om de eigen verontwaardiging, maar wordt erdoor tot verontschuldiging genoopt. Hooguit lijkt me dit self-propelling mechanisme, zoals het door van Roermund wordt uitgelegd, een rol te kunnen spelen in de psychologie van de zelfkastijding en de vrijwillige boetedoening.

2.

Van Roermund poneert dat, als de inbreuk op de sociale cohesie sowieso een passionele reactie kan uitlokken, deze reactie dan kwalitatief te onderscheiden is van de straf. Immers, de overheid heeft er als bestraffende instantie alle belang bij om maat te houden in haar strafgedrag, omdat het mateloos botvieren van de strafgevoelens zich vroeg of laat tegen haar keert. Of met zijn woorden: "Het strookt niet met de identiteit van politieke macht om te wreken: zij straft".

Het is ongetwijfeld juist dat naarmate de macht om te straffen gedelegeerd werd aan de overheid, de behoefte groeide aan een strafwetgeving als externe controle op de door het misdrijf uitgelokte strafgevoelens. De opmerking van van Roermund is pertinent, dat namelijk de straf ook het gevaar in zich draagt de sociale cohesie te *verbreken* (en dit niet alleen "wegens haar transgressieve aard", doch meer algemeen wegens haar identiteit van vergelding). Precies dit contra-productief effect van de straf te voorkómen door ze te modelleren naar het vigerende rechtsbewustzijn en dus naar de beginselen van wat maatschappelijk als een "behoorlijke" strafrechtsbedeling beschouwd wordt (en dat betekent op de eerste plaats: naar wat als een "rechtvaardige" of "verdiende" straf beschouwd wordt), is één van de belangrijkste functies van het strafrecht. De controlefunctie van het strafrecht beschermt niet alleen de burger maar ook de overheid zelf (c.q. de rechter). De strafwet draagt immers de overheid (c.q. de rechter) op om te straffen, én bepaalt tegelijk de grenzen van die opdracht. Dat de publiekrechtelijke bestraffing van de misdrijven daarenboven krachtens haar eigen rationaliteit een rem zet op het strafgedrag, is mogelijk. Maar dit alles doet niets af aan het wezen zelf van de straf.

Ik geef toe dat ik in de omschrijving van de natuur van de straf heb nagelaten om twee begrippen voldoende duidelijk te onderscheiden van elkaar en dat, wàr ik ze naast of tegenover elkaar plaatste (bijvoorbeeld op pp. 163 en 164 van mijn boek), ik dit allicht onnauwkeurig of onjuist heb gedaan, namelijk de begrippen "wraak" en "verging". Het onderscheid tussen een situatie waarin de benadeelde partij zelf terugslaat, en de situatie waarin de benadeelde de bevoegdheid daartoe uit de handen geeft en aan de overheid het monopolie om te straffen laat, is zeer zinvol; en het reserveren van de term "wraakneming" voor slechts de eerste van deze twee situaties, is dit als conceptuele afspraak uiteraard ook. Alleen denk ik, primo, dat dit het strafkarakter van zulke wraakneming niet uitsluit; secundo, dat dit, omgekeerd, het niet-instrumenteel, a-rationeel en transgressief karakter van de overheidsrepressie al evenmin uitsluit. Ik blijf van mening dat de straf in se vergelding is, en niets anders dan vergelding, of ze nu de vorm aanneemt van een private wraakoefening dan wel door een derde onpartijdige instantie wordt opgelegd, en of ze - in dit laatste geval - legitimiteit geniet of niét. Tussen de ene en de andere situatie is er geen *wezenlijk*, doch alleen een *organisatorisch* verschil: het gaat in beide gevallen om hetzelfde soort maatschappelijke reactie op hetzelfde soort gedrag.

Dat overigens de publiekrechtelijke bestraffing en de wraakneming familie zijn van elkaar, en slechts uit elkaar gehouden worden door een dun beschotje beschaving, dat in crisissituaties zó dreigt doorgeprikt te worden, moge onder andere blijken uit de beroering die in het najaar van 1985 in het Belgisch politiek milieu werd verwekt door het herhaald moorddadig optreden van de beruchte "bende van Nijvel". Niet alleen kwam de regering onder zeer sterke druk omdat de justitie er niet in slaagde deze bende te ontmaskeren; zij nam ook, in paniek, allerlei repressieve maatregelen die de bevolking ervan moesten overtuigen dat ze wel degelijk zinnens was "recht te laten geschieden". En wàt dit dan - bovenal nog - politiek dreigt te gaan betekenen in zo'n crisissituatie, mag blijken uit de commentaar van een partijleider die onomwonden voor de televisiecamera's verklaarde dat zulke mensen "ter plekke zouden moeten neergeschoten worden": politieke vertaling van de massaal opgehitste, zuiverste wraakgevoelens van een bevolking die zich ergert aan zoveel onschuldig leed? Dat het géén zulke autentiek-politieke vertaling, maar juist een politieke verspreking was geweest en de betreffende partijleider daarmee dus uit zijn beschaafde rol van politicus was gevallen (zijn partij diende zich meteen in allerlei bochten te wringen om het beschot terug recht te hijsen), kon niet ongedaan maken dat het scherm één enkel moment tegen de vlakte was gegaan. en het zicht ook déze keer niet zo prettig was geweest. Wraaknemen en publiekrechtelijk bestraffen: alleen het strafprocesrecht slaat ertussen. En zoals dit incident hier liet zien: soms al eens wankelend.

L. Vandekerckhove

3. Boekbesprekingen

F. Den Boer & T. Hak, *Besluitvorming in de acute psychiatrie. Een tekstanalyse van wachtrappen*, Konteksten, Rotterdam, 1986, 198 blz.

Dit onderzoeksrapport handelt over de beeld- en besluitvorming van hulpverleners, werkzaam bij een afdeling Acute Psychiatrie van een Riagg in Rotterdam. De doelstelling van de studie bestond erin te onderzoeken 1) welke sexe-specifieke criteria bij de beslissing tot psychiatrische opname een rol zouden kunnen spelen en 2) een bijdrage te leveren aan de ontwikkeling van een methode van tekstanalyse, die ook in ander onderzoek bruikbaar zou kunnen zijn.

In het eerste hoofdstuk wordt gesteld dat reeds tijdens het onderzoek bleek dat de gekozen onderzoeksofzet, met name een uitvoerige analyse van 15 individuele gevallen uit de acute psychiatrie, geen bevredigend antwoord kan bieden voor de eerste vraagstelling, maar daarentegen wel geschikt was voor de ontwikkeling van een methode van tekstanalyse en de toepassing ervan. In het tweede hoofdstuk komen 2 benaderingen uit de psychiatrische sociologie aan bod, en de plaats van het onderzoek binnen deze theorieën. Hoofdstuk 3 en hoofdstuk 4 presenteren respectievelijk een beschrijving van de acute psychiatrie en een beschrijving van de principes van de methode van tekstanalyse en van het analysemodel. De toepassing van deze methode binnen het analysemodel op de verzamelde teksten wordt behandeld in het vijfde hoofdstuk. Een gedetailleerde analyse van de 15 bestudeerde gevallen maakt het onderwerp uit van het zesde hoofdstuk. In hoofdstuk 7 tenslotte worden de conclusies geformuleerd. Met betrekking tot de wijze waarom een indicatie tot opname wordt geconstrueerd, luidt de belangrijkste conclusie dat de opnamebeslissing bij mannen eerder psychiatrisch gemotiveerd wordt, terwijl bij vrouwen ook sociale overwegingen een rol spelen. Verschillen tussen mannen en vrouwen bij het formuleren van problemen treden ook op in geval van niet-opname: bij mannen is er sprake van een beleid omtrent niet-opname, terwijl bij vrouwen slechts getracht wordt tot een omschrijving van de problemen te komen. Verder concluderen de auteurs dat een psychiatrische rapportage bestaat uit een specifieke wijze van selectief citeren uit waarnemingen. De verschillen tussen mannen en vrouwen zijn door hulpverleners gecreëerde verschillen, door te schrijven over de gevallen. De constructie van verschillen ontstaat doordat de hulpverlener zich baseert op psychiatrische kennis of doordat hij "citeert" uit psychiatrische teksten.

Eddy Van Nieuwenhuizen

W. De Nijs, *Alain Touraine. Het sociologisch geweten van de geprogrammeerde samenleving*, Tilburg University Press, Tilburg, 1987, 314 blz.

Samen met Raymond Boudon en Pierre Bourdieu behoort Alain Touraine wellicht tot de meest bekende exportproducten van de contemporaine Franse sociologie. Arbeidssociologen eren Touraine als een belangrijk vernieuwer van hun discipline, theoretici kennen hem vooral vanwege zijn imposante, maar felomstreden *Sociologie de l'action* (1965), terwijl weer anderen inspiratie putten uit zijn recente onderzoekingen rond een aantal spraakmakende ("nieuwe") sociale bewegingen. Hoe Touraine zijn initiële arbeidssociologie opkrikte tot een meer algemene handelingsociologie en vervolgens verder uitwerkte in de richting van een theorie van de zogenaamde geprogrammeerde samenleving, valt na te lezen in het pas verschenen proefschrift van Willem de Nijs.

Het boek opent terecht met een bondig overzicht van de plaats van de Franse sociologie binnen zowel het academische als het bredere intellectuele veld (Bourdieu: "le champ intellectuel"). Touraine's succes staat immers niet los van de bij uitstek Franse gewoonte de eigen vakgrenzen voortdurend te overschrijden in de richting van de (sociale) filosofie, om aldus het intellectuele debat ter linkerzijde van de Seine van nieuwe discussiestof te voorzien. Samen met zijn al genoemde illustere collega's is Touraine bovendien een bekend vertegenwoordiger van de buiten-universitaire sociologie in Frankrijk. Wars van het universitaire patronage-systeem

en het gangbare academisme, zocht de aankomende generatie in de jaren vijftig een onderkomen in pas opgestarte onderzoeksinstituten als het Centre d'Etudes Sociologiques (C.E.S.). De Franse overheid begunstigde trouwens deze ontwikkeling door het financieren van allerhande onderzoekingen naar de effecten van de geplande modernisering van de economie.

Touraine liep aan het C.E.S. school bij de toenmalige meesterdenker uit de Franse arbeidssociologie, Georges Friedmann. Diens ideeën omtrent de industriële samenleving drukten een onuitwisbaar stempel op zinn eerste, arbeidssociologische publicaties. In *L'évolution du travail ouvrier aux usines Renault* (1955) deelt Touraine Friedmanns bezorgdheid over de mogelijke weerslag van de toenemende mechanisering van de productie op de menselijke arbeid. Waar deze ontwikkeling Friedmann nog verleidde tot een uitgesproken pessimisme, ziet Touraine juist nieuwe kansen opduiken. Het terugdringen van de menselijke arbeid in het eigenlijke productieproces betekent volgens Touraine dat niet-beroepsgebonden kenmerken, vooral dan de sociale verhoudingen binnen het bedrijf, de inzet en de motivatie van de werknemers gaan bepalen (vergelijk met de zogenaamde human relations-beweging in de V.S.). De intrinsieke professionele motivatie van de ambachtsman maakt plaats voor de intrinsieke sociale motivatie van de toezichhoudende arbeider. De concrete organisatie of het beheer van de arbeid wordt daarom de belangrijkste determinant van het werknemersbewustzijn. Met deze stelling verzet Touraine zich naar eigen zeggen tegen elke vorm van unilineair technologisch determinisme binnen de arbeidssociologie. De Nijs betwijfelt dit echter. Touraines visie "dat de maatschappelijke dimensie (van de arbeid) pas tot volle ontplooiing kan komen in de meest geavanceerde technologische fase" is naar zijn mening "in feite een simpele omkering van de uitkomsten van de veronderstelde maatschappelijke uitwerking van de zogenaamde autonome logica van industriële ontwikkeling. Waar Friedmann, Aron en later Dunlop/Kerr e.a. de technologie van in eerste instantie sociaal gestuurde naar een maatschappelijk onbestuurbare kracht zien ontwikkelen, draait Touraine deze redenering precies om" (p. 90).

Om de feitelijke houding van de werknemers tegenover hun werk te onderzoeken, tekent Touraine onder meer in *Ouvriers d'origine agricole* (verschenen in 1961) de contouren uit van een breed opgezette handelingstheorie. de handelingsvrijheid die de sociale actoren daarbinnen wordt toegekend, blijft volgens de Nijs hoogst abstract. Touraine heeft namelijk geen oog voor de confrontatie tussen de diverse belangengroepen op de werkvloer. Hij veronachtzaamt de bedrijfsdimensie en is haast uitsluitend geïnteresseerd in de meer algemene relatie tussen arbeidersbewustzijn en technologische evolutie. Wanneer hij dan bovendien nog stelt dat, overeenkomstig het zoëven geschetste verband tussen "het technische" en "het sociale", de werknemers hoe langer hoe meer een algemeen-maatschappelijk bewustzijn krijgen, rest van de initieel geponeerde handelingsvrijheid weinig of niets meer. Anders dan hijzelf beweert, weet Touraine de tegenstelling tussen vrijheid en determinatie dus niet te overbruggen.

Daar slaagt hij volgens de Nijs al evenmin in met zijn volumineuze "thèse d'état" uit 1965, *Sociologie de l'action*. In het spoor van Marx stelt Touraine het zogenaamde historisch handelen gelijk met de arbeid van een "sujet historique", begrepen als "een collectief fonds van normatieve oriëntaties (...) welke in het leven wordt geroepen door (of beter nog opgesloten is in) het arbeidend bezig zijn van de mens" (p. 141). Dit "historisch subject" valt niet samen met een concrete actor; het vormt veeleer een gedeeld oriëntatiesysteem waaraan elke persoon in een wisselende mate participeert (Parsons in een Frans-filosofisch kleedje⁷). Omdat het verbonden is met de arbeid "(zullen) wanneer de arbeid van karakter verandert, zich eveneens veranderingen voordoen in de aard van de normatieve oriëntaties van het historisch handelen en daarmee in de aard en richting van de maatschappelijke evolutie" (p. 144). Een en ander laat Touraine toe weerom uit te pakken met zijn eerdere stelling: met de toenemende rationalisering van de arbeid worden maatschappelijke controle en organisatie de centrale oriëntatiepunten van de industriële samenleving. Daarmee herneemt hij echter ook de vroegere tegenstelling tussen methodische uitgangspunten (handelingsvrijheid) en evolutietheorie (rationalisering van de arbeid als determinant van handelen en bewustzijn). De Nijs toont in zijn globale evaluatie van *Sociologie de l'action* (pp. 170-186) messcherp aan tot welke onduidelijkheden, inconsistenties en zelfs regelrechte ongerijmdheden dit voortdurend bespelen van een dubbel register leidt.

Met *Production de la Société* (1973) maakt Touraine een heuse theoretische ommezwaai. De gebezigde systeemtheoretische terminologie verraadt al onmiddellijk dat het Touraine niet langer is te doen om een normatief georiënteerd sociaal handelen, mar veeleer om "systemen van sociale betrekkingen". In zijn evolutietheorie introduceert hij bovendien opnieuw het klassenconflict, dat in eerdere publicaties slechts een marginale rol kreeg toebedeeld. De afstand tussen de indertijd zeer en vogue zijnde convergentietheorie van de industriële samenleving, die ook Touraine impliciet onderschreef (zie boven), wordt nog vergroot door de karakterisering van de contemporaine Westerse maatschappij als "post-industriële" of "geprogrammeerde samenleving". Niet langer de organisatie van de arbeid, maar kennis en informatie heten nu bepalend voor de maatschappelijke ontwikkeling. De huidige klassenstrijd verloopt daarom tussen de heersende kenniselite of centralistische techno-bureaucratie enerzijds en de naar zelfbeheer strevende nieuwe sociale bewegingen (NSB) anderzijds. De Nijs weet echter overtuigend aan te tonen dat deze op het eerste gezicht fraaie analyse op conceptueel drijfzand berust. Touraine hanteert erg vage begrippen en ontvouwt soms ronduit dubieuze redeneringen die alweer "geen bevredigende oplossing (bieden) voor de spanningen die voortvloeien uit zijn pogingen om theorie en methode, subject en object, historicisme en historiciteit met elkaar in één benadering te verenigen, c.q. op te heffen" (p. 243).

Dit zware eindverdict over Touraines theoretische omzwervingen wordt volgens de Nijs niet verzacht door diens meer concrete studies van een aantal NSB (onder meer *Lutte étudiante*, 1978; *La prophétie anti-nucléaire*, 1980 en *Le pays contre l'Etat*, 1981). Daarin bepleit Touraine een nieuwe onderzoeksmethode, de zogenaamde "intervention sociologique". Steeds worden enkele activisten bij elkaar gebracht, en vervolgens bestookt met de theoretische inzichten van de aanwezige socioloog-onderzoeker. Aldus theoretisch gelouterd keren de militanten terug naar hun oorspronkelijk activistisch milieu. Deze met het zogenaamde actie-onderzoek sterk verwante onderzoeksmethode (?) heeft veel weg van een soort van sociologische psychoanalyse ("Touraine est-il le Charcot ou le Freud de la sociologie?"), verzuchte ooit de Franse arbeidssocioloog M. Amiot). Net als in de psychoanalyse vormt de confrontatie tussen "patiënt" en "therapeut" het *moment suprême* van de sessies. Het al dan niet aanvaarden door de patiënt(en) van de door de socioloog-therapeut gesuggereerde inzichten, beslist dan over het uiteindelijk welslagen van de hele onderneming. Wanneer Touraine zich, net als Freud, in de slechtste Comtiaanse traditie ook nog expliciet de rol van profeet toemeet, wordt het zeer de vraag of hij met de overgang van handelingssociologie naar handelende sociologie ("sociologie en action") niet tevens de wetenschappelijke Rubicon heeft overgestoken.

De Nijs schreef met dit boek een hoogst voldragen en evenwichtige studie. In een helder en goed leesbare stijl combineert hij met gemak presentatie van en bijwijken scherpzinnige kritiek op Touraines denken. Uit zijn afgewogen analyses blijkt onomstotelijk dat Touraine het sociologisch huishouden vaak bestiert "met de Franse slag": slordig, gericht op uiterlijk vertoon, het vuil (de problemen dus) handig wegmoffelend onder een elegant ogend tapijt van dure woorden. De Nijs stelt terecht te veel prijs op orde en netheid om niet steeds ook onder het retorisch tapijt te loeren. Wat daarbij te voorschijn komt aan inconsistenties en lacunes, ontnemt de geïnteresseerde lezer misschien voorgoed elke lust nog ooit de drempel van Touraines sociologische woonkamer te overschrijden. Dat zou, zo dunkt mij, een verkeerde reactie zijn. Zoals vele andere "grand theorists" excelleert Touraine niet zelden wanneer hij de drift tot systeembouw inruilt voor het meer alledaagse plezier van concrete bespiegelingen en inhoudelijke beschouwingen. De Nijs beklemtoont trouwens meermaals zelf de eenzijdigheid van zijn studie. De nadruk ligt volledig op de conceptuele en analytische kaders die Touraine in de loop der jaren ontwikkelde. De vaak boeiende inzichten van Touraine over de vakbeweging, de massacultuur, enzovoort, vallen daarom noodzakelijk buiten beeld. Touraine blijft dus, ook na dit terecht kritische overzichtswerk, "voer voor sociologen".

Rudi Laermans

P. Kapteyn, *In de speeltuin Nederland*, De Arbeiderspers, Amsterdam, 1985, 190 blz.

De gezagsverhoudingen tussen ouderen en jongeren hebben zich in de loop van deze eeuw sterk gewijzigd. De auteur illustreert deze ontwikkeling met een historisch-beschrijvend onderzoek van een grootstedelijke ambachtsschool, een landelijke tuchtschool en het universitaire studentenleven. Op een kleurrijke, verhalende toon maken we kennis met de manier waarop leerkrachten, opvoeders, directies en volwassenen, in het algemeen, controle uitoefenen en tot welke gedragsvormen dit leidt bij jongeren.

Om afwijkend jeugdgedrag te verklaren, bouwt de auteur de volgende redenering op: als gevolg van een groeiende nood in de samenleving aan meer scholing stijgt de leerlingenpopulatie, waardoor de jeugd tegelijkertijd meer afhankelijk wordt van de kennismacht van de ouderen, maar de jeugd ook met meer zorg en aandacht omringd wordt zodat uiteindelijk de traditionele bevels- en gehoorzaamheidsverhouding vervangen wordt door meer egalitaire verhoudingen tussen jongeren en ouderen, waarbij verwacht wordt dat jongeren meer zichzelf gaan controleren, wat bij sommigen onvoldoende gebeurt. In deze discrepantie tussen de verwachte en de feitelijke zelfcontrole spelen er een drietal motieven om zich afwijkend te gedragen. In schoolverband doorbreken de leerlingen de gangbare orde en discipline veelal als een vorm van spel. Vernielingen, vechtpartijen en diefstallen die hieruit resulteren omschrijft Kapteyn als "nabootsende" agressie. Sommige jongeren willen echter hun zin echt doordrijven en gebruiken hiervoor meer gewelddadige vormen. Deze jeugdcriminaliteit noemt Kapteyn "brutale" agressie. Een derde vorm van afwijkend gedrag, "morele" agressie (bijvoorbeeld studentenprotest), treedt op wanneer jongeren een hoog ideaal van rechtvaardigheid en gelijkheid met geweld willen realiseren, terwijl een meer relativerende beheersing van deze morele gevoeligheid wenselijk is. Alhoewel deze afwijkende gedragsvormen heel wat aandacht krijgen in de media en weliswaar hinderlijke fenomenen zijn, noemt Kapteyn ze een bijverschijnsel van een positief te waarderen ontwikkeling, namelijk de groei naar meer egalitaire gezagsverhoudingen.

In de redenering van Kapteyn, die we hierboven slechts summier beschreven hebben, vervullen conflicten, spanningen en tegenstellingen in de samenleving slechts een secundaire rol. De auteur lijkt een hele waaier aan fenomenen, gaande van "klein" vandalisme, over vormen van gewelds- en vermogenscriminaliteit tot de provo-, de studenten- en de kraakbeweging, te herleiden tot eenzelfde problematiek: de groei van de jongeren naar een voldoende mate van zelfcontrole waardoor ze zichzelf in de hand kunnen houden zodat ordelijk gedrag in de samenleving gegarandeerd wordt. Op deze wijze afwijkend (jeugd)gedrag reduceren tot een aanpassingsprobleem aan een vermeende sociale consensus verwaarloost het feit dat alle jongeren, net als de volwassenen, in hun ontmoeting met de bredere samenleving, verschillende, veelal conflictuele betekenisgevingen en bijhorende gedragsantwoorden ontwikkelen. Afwijkend (jeugd)gedrag wijst op een opvallende wijze op deze spanningen en tegenstellingen in de samenleving. In de studie van afwijkend gedrag moet niet centraal staan wat al dan niet sociaal onaangepastheid is, maar wel hoe de samenleving, gekenmerkt door een conflictuele opbouw, sommige gedragingen als afwijkend construeert.

Martin Ruebens

A. Van Bosbeke en J. Willems, *Kirschen en Co. Het blauwe netwerk*, EPO, Berchem, 1987, 150 blz.

Het onderwerp van dit boek is niet helemaal duidelijk. De ondertitel "Het Blauwe netwerk", indien zeer breed opgevat, is een vlag die de lading wellicht nog het best dekt. Het verhaal begint bij de affaire Kirschen, het fraudeschandaal dat in januari 1986 een wisselkantoor in de Antwerpse diamantwijk in opspraak bracht. We krijgen het relaas van de feiten en een exposé over de werking van de diamantsector.

Eén der vennoten van het wisselkantoor, Hilaire Beelen, bleek echter een lokaal PVV-voorzitter te zijn en een lid van het zogenaamd "financieel comité van de PVV". Dit is de aanleiding om de politieke en zakelijke curricula van een aantal liberale prominenten te overlappen (onder meer

Jean Gol en Willy De Clercq) en van een ander zeer omstreden lid van dat comité, de in 1983 in zijn Brusselse villa vermoorde Paul Cams. Deze levensverhalen bevatten, de traditie van de EPO-dossiers getrouw, massa's feiten, namen en data, en leiden de lezer langs talrijke bedrijven, politieke clubs, misdaadorganisaties, restaurants en goktenten.

In een laatste deel gaan de auteurs tenslotte in op de problematiek van de grote financiële fraude, waarvan zij enkele voorbeelden beschrijven. Het boek besluit met een commentaar bij het "charter van de belastingsplichtige" en bij de nu fel ingeperkte rol van de Bijzondere Belastinginspectie.

Men wordt van al deze lectuur niet zoveel wijzer, maar wie ten tijde van het uitbreken van het Kirschen-schandaal verzuimd heeft de krantenknipsels bij te houden, heeft aan dit boek een handzaam geheugensteuntje. Er wordt overigens, net zoals in de kranten, zeer losjes omgesprongen met de Nederlandse grammatica, en met de vervoegingsvormen van de werkwoorden in het bijzonder.

Kris Deschouwer

A.J.P.M. van der Avort, *De gulzige vrijblijvendheid van expliciete relaties*, Tilburg University Press, Tilburg, 1987.

"De gulzige vrijblijvendheid van expliciete relaties", een titel die blijft nazinderen en dadelijk de aandacht trekt wegens de tegenstelling die erin vervat zit. Wat wordt hier bedoeld met expliciete relaties en waarom zijn ze vrijblijvend en gulzig tegelijk? Dit waren de eerste vragen die bij mij opkwamen toen ik het proefschrift van Arno van der Avort onder ogen kreeg. De veelbelovende titel schept hoge verwachtingen die achteraf niet vals bleken te zijn.

Van der Avort vertrekt van de vaststelling dat er zich duidelijk veranderingen aftekenen in onze westerse samenlevingspatronen. Deze evolutie uit zich de laatste 20 à 25 jaar vooral in een geleidelijke afbrokkeling van het instituut huwelijk en het steeds populairder worden van alternatieve samenlevingsvormen. Terwijl men in Nederland reeds van in het midden van de jaren zeventig gestart is met het peilen naar samenlevingsvormen als ongehuwd samenwonen en alleenwonen, zijn er in België op dit vlak bitter weinig gegevens voorhanden. De bedoeling van van der Avort is echter niet een kwantitatieve analyse te maken van deze maatschappelijke veranderingen, doch hij is eerder geïnteresseerd in eventuele kwalitatieve evoluties. Gaat het ongehuwd samenwonen als nieuwe relatievorm ook gepaard met een inhoudelijk anders inrichten van de relatie? Om op deze vraag te antwoorden is hij op de volgende manier tewerk gegaan. Aan de hand van demografisch, sociologisch en sociaal-psychologisch materiaal worden twee ideaaltypologische vormen van samenleven geschetst. Via een exploratief onderzoek wordt nagegaan of deze ideaaltypen terug te vinden zijn in de feitelijke samenlevingsvormen.

Het eerste ideaaltype wordt "*burgerlijk*" type genoemd, omdat het de levensstijl weergeeft van de maatschappelijke middenklasse van de 19de eeuw, die wijd verspreid geraakt is en gedurende de eerste helft van deze eeuw domineerde. Dit ideaaltype wordt gekenmerkt door een romantische inslag, een niet-aflatende inzet voor de instandhouding van de relatie, het ideaal van "alles samen doen en samen delen", seksuele exclusiviteit, een strikte rollenscheiding en een vanzelfsprekende koppeling tussen voortplanting, seksualiteit en huwelijk. De structuur van de relatie ligt in vele opzichten vast en men kan terugvallen op een concrete moraal die bepaalt wat wel en wat niet is toegestaan.

Vanaf de jaren zestig wordt aan dit model geknaagd. Onderzoek suggereert de opkomst van andere typen relaties met sterk afwijkende idealen, normen, verwachtingen en gedragspatronen. Deze evolutie wordt door van der Avort gevat in zijn tweede ideaaltype, namelijk het "*moderne*" type. Hier neemt de individualiteit van beide partners een belangrijke plaats in. Voortdurend wordt gestreefd naar het combineren van zelfstandigheid en solidariteit ten opzichte van elkaar. Men staat open voor andere contacten, sterker nog, contacten buiten de tweerelatie zijn voor beide partners van essentieel belang. In tegenstelling tot het burgerlijk

ideaaltipe zijn er weinig vanzelfsprekende regelingen en concrete gedragsvoorschriften, zodat communicatie van cruciaal belang is.

Van der Avort drukt er echter op dat het doel van het onderzoek *theorievorming* is en niet louter de toetsing van hypothesen. Om hiertoe te komen moet een genuanceerd en gevarieerd beeld ontstaan van de onderzochte tweerelaties. Gezien de beperktheid van de onderzoeksgroep, namelijk 25 gehuwde en 25 samenwonende (heterosexuele) paren, en de onderzoeksmethode, namelijk het diepte-interview, kunnen geen representatieve uitspraken verwacht worden. De respondenten hebben een leeftijd tussen 18 en 35 jaar, zijn allen woonachtig te Tilburg en er is een gesprek gevoerd met beide partners afzonderlijk gedurende de periode juni/juli 1983. Aan de hand van gespreksprotocollen zijn de interviews systematisch verwerkt. Via clusteranalyse kon uit de interviews de ruwe opbouw van drie empirische relatie-typen geabstraheerd worden, die overeenkomsten vertonen met de vooropgestelde ideaaltypen. Deze feitelijke relatietypen worden op een gestructureerde manier beschreven door middel van een aantal aandachtspunten die systematisch behandeld zijn geweest in het vraagesprek, namelijk de basisoriëntaties tegenover relaties in het algemeen en tegenover de eigen relatie, de omvattendheid van de relatie, de gelijkberechtiging, macht, zijn en rolverdeling, de communicatie, de besluitvorming en conflictoplossing, de beleving van sexualiteit in de tweerelatie, de gezinsvorming en opvoeding.

Van het empirische relatietype A, of het "*partnerschaptipe*", waarvan de meeste paren samenwonend zijn, kan gezgd worden dat het overeenkomsten vertoont met het moderne ideaaltipe. Het relatietype B of het "*burgerlijk relatietype*" omvat 15 paren, waarvan er 14 gehuwd zijn en wier basisoriëntaties sterk aanleunen bij de centrale kenmerken van het burgerlijk ideaaltipe. In het relatietype C is er sprake van een discrepantie in denk- en handelingsoriëntaties tussen man en vrouw. Beiden neigen qua ingesteldheid naar een verschillend tipe.

Zoals steeds wanneer met ideaaltypen gewerkt wordt, constateert men ook hier dat de empirische modellen veel minder extreem zijn. Per relatiemodel bespreekt van der Avort minutieus alle aandachtspunten. Hij duidt de verschilpunten aan tussen de ideaaltypen en de empirische modellen evenals tussen de verschillende modellen onderling. Aangezien dit alles rijkelijk geïllustreerd wordt met citaten uit de gesprekken vormt deze verslaggeving een aanzienlijk, maar daarom niet minder interessant deel van het boek.

Doch, de grote verdienste van de studie bestaat nu juist hieruit dat van der Avort zich niet tevreden stelt met het weergeven en vergelijken van de relatietypen, maar dat hij het beschrijvende niveau overstijgt. Terwijl in de meeste studies voor de verklaring van deze ontwikkeling een te eenzijdige nadruk wordt gelegd op een verschuiving van maatschappelijk dwang naar individuele emancipatie, wordt hier gezocht naar een aanvullend interpretatiekader. De nieuwe invalshoek van waaruit de gegevens geanalyseerd worden is het *expliciteringsproces*. Van der Avort stelt namelijk dat de huidige relatiecultuur in toenemende mate kenmerken van explicitering vertoont. Hiermee bedoelt hij dat de mensen gaan reflecteren over aspecten van hun relatie die vroeger vanzelfsprekend waren.

Deze these is het resultaat van een poging om de moderniserings- en civilisatietheorie in mekaar te schuiven. Het is merkwaardig dat deze twee theorieën in een bijlage uiteengezet en met mekaar vergeleken worden. Zodanig worden ze in het laatste hoofdstuk bijna als een "*deus ex machina*", ten tonele gevoerd ten behoeve van een algemeen interpretatiekader. Hierdoor krijgt de lezer op een bepaald moment de indruk dat de link tussen de onderzoeksbevindingen en de uiteindelijke theoretische interpretaties zoek is.

Dit neemt echter niet weg dat de gevolgde gedachtengang een interessante invalshoek biedt voor de verklaring van kwalitatieve veranderingen in relaties. En meteen wordt de intrigerende titel volledig duidelijk. Van der Avort vertrekt van de constatering dat relaties van het partnerschaptipe vrijblijvend zouden kunnen worden genoemd, omdat er een neiging bestaat om de persoonlijke investering in de relatie aan een bepaalde limiet te koppelen. De omvattendheid van de relatie is echter aanzienlijk groter dan men denkt, omdat er sprake is van een allerminst probleemloze combinatie van individualiteit en kameraadschappelijkheid. Aangezien er een ontbreken is van concrete, altijd geldende criteria voor de hechtheid van de onderlinge band en de gewenste inzet, vraagt het bepalen hiervan en de reflectie hierover een grote investering van de partners. Vandaar de gulzige vrijblijvendheid.

Van der Avort is er zich van bewust dat deze evolutie in relaties sterk gedifferentieerd is. Vooral de invloed van het sociale milieu is bijzonder belangrijk. Hij heeft het over een maatschappelijke "voorhoede", die intellectueel én materieel over de mogelijkheid beschikt om materieel en emotioneel onafhankelijk te worden van de partner.

De veranderingen voltrekken zich tegelijkertijd op twee niveaus: er wordt gewerkt aan een stelsel van eisen en voorschriften voor een goed verloop van de onderhandelingsprocessen en daarnaast ontwikkelen zich enkele algemene idealen en verwachtingen ten aanzien van primaire relaties, zoals meer nadruk op autonomie, zelfontplooiing en rol-egaliteit. Opmerkelijk is dat sommigen het stadium van explicitering van de burgerlijke moraal alweer gepasseerd zijn en de nieuwe idealen reeds geïnternaliseerd hebben als uitgangspunt voor een relatie. Betekent dit stadium het einde van de reflectie en de explicitering in intieme relaties? Hierover is van der Avort niet duidelijk.

Wanneer hij de explicitering van relaties plaatst in een ruimer theoretisch kader, blijkt dat veranderingen in relaties op gelijke voet kunnen gesteld worden met eender welk veranderingsproces. Bij mij rijst dan de bedenking dat explicitering niet zozeer eigen is aan het nieuwe relatiemodel op zich, maar eerder aan veranderingsprocessen in het algemeen, zodat de fase van explicitering een voorwaarde vormt om te komen tot een nieuwe, "moderne" relatiemoraal.

Ook dat zogenaamd modern relatiemodel roept bij mij twijfels op. Is het wel zo nieuw? Is het niet eerder zo dat het burgerlijk relatietype met zijn romantische inslag een uitzondering vormt op de samenlevingsvormen door de eeuwen heen? Uiteindelijk is het spijtig dat de verbinding tussen de onderzoeksbevindingen en moderniserings- en civisatiethorie niet dieper uitgewerkt is. De aanzet wordt duidelijk gegeven, maar toch blijven deze twee elementen te zeer naast elkaar geplaatst.

Deze opmerkingen beletten echter niet dat van der Avort een waardevolle studie heeft afgeleverd. Hij verstaat de kunst om zijn lezer te intrigeren en te blijven boeien, zowel door de keuze van zijn onderwerp als door de uitwerking ervan. Op een luciede wijze worden zijn bevindingen geformuleerd, wat niet van elke wetenschappelijke verslaggeving kan gezegd worden. Kortom, dit boek is door mij ontvangen als een verfrissende wind in de traditionele discussie over de veranderende samenlevingspatronen en levert in ieder geval boeiende ideeën om het debat te verruimen.

Kristel Beyens

T. Van der Kamp en H. Krijnen, *Dagelijks leven in Nederland. Verschuivingen in het sociale leven na de Tweede Wereldoorlog*, De Populier/IPSO, Amsterdam, 1987, 166 blz.

Vorig jaar organiseerde het Instituut voor Politiek en Sociaal Onderzoek (IPSO) in samenwerking met De Balie van Amsterdam een lezingencyclus over de belangrijkste veranderingen in het naoorlogse Nederland. Aan telkens twee sociale wetenschappers werd gevraagd om de voornaamste verschuivingen te schetsen op terreinen die nauw raken aan de alledaagse leefwereld van de modale Nederlander. Dat de meeste genodigden zich aardig van hun taak kweten, valt na te lezen in de onlangs verschenen lezingenbundel. In een vlot leesbare taal wordt verslag gedaan van de toonaangevende trends in het Nederlandse mediabestel, het sporten en wonen, de omgang met immigranten, gezin en onderwijs, de gezondheidszorg, en het welzijnswerk.

De gedachte die in zowat alle bijdragen voor het nodige perspectief zorgt is die van de toenemende individualisering. Eerst maakte het gezin zich los van de bredere sociale netwerken als buurt en familie. Vervolgens gingen de gezinsleden zich losser tegenover elkaar opstellen. Het besloten en intieme gezin veranderde in een arena waarin man, vrouw en kind(eren) elk voor zich het recht op zelfontplooiing opeisten. Deze tendens tot "verzelfstandiging van de persoon" zet zich nu ook door in het sportleven (minder

georganiseerde sportbeoefenaren, meer trimmers of joggers), de jongerencultuur (grotere diversiteit aan stijlen en "looks"), enz.

De oorzaken van een en ander zoeken de meeste auteurs in het consumentisme en de daarmee samenhangende massacultuur. Sinds het einde van de jaren vijftig worden almaar meer mensen door de markt aangesproken op hun zogenaamde persoonlijke behoeften als jongere, als man of vrouw, als bejaarde, enzovoort. De gestegen welvaart zorgde ervoor dat een groeiend deel van de bevolking ook effectief kon gebruik maken van de verruimde consumentenvrijheid. Door het ontbreken van bijdragen over de belangrijkste economische en sociale (de verzorgingsstaat!) ontwikkelingen in de naoorlogse periode, blijft deze verklaring echter ietwat in het ijl hangen. Heel de bundel getuigt trouwens van een zeker misprijzen voor de harde kanten van het bestaan. Het lijkt soms wel alsof de modale Nederlander uitsluitend is begaan met sport en spel en de arbeid uit het dagelijkse leven is verdwenen. Wie zich aan deze blikvernaauwing niet al te zeer stoort, vindt in dit boek echter gedegen leesstof. Voor de Vlaamse lezer biedt het bovendien interessante vergelijkingspunten. Hij zal wel weer tot de conclusie komen dat het in ons land (gelukkig?) nog niet zo'n vaart loopt als boven de Moerdijk.

Rudi Laermans

Recht der Werkelijkheid, (Tijdschrift voor de sociaal-wetenschappelijke bestudering van het recht), VUGA, Den Haag, 1986 (volume 1) nrs. 1-2.

Het Tijdschrift "Recht der Werkelijkheid" waarvan het gecombineerd nummer 1 & 2 - 1986 voorligt, is de voortzetting van de NNR (de Nieuwsbrief van Nederlandstalige Rechtssociologen, -antropologen en -psychologen). Het verschijnt thans in een veel handzamer formaat en beantwoordt - bij ons weten - als enig nederlandstalig rechtssociologisch tijdschrift aan een duidelijke behoefte.

Het voorliggende nummer bevat uitsluitend bijdragen van Nederlanders. Wie niet struikelt over de wellust waarmee onze noorderburen Franse en Engelse termen hanteren (tour d'horizon; science fiction in het recht; crimewars - starlaws) vindt een leuke mikmak van zowel empirische, theoretische als meer beschouwende bijdragen. In de toekomst zijn evenwel themanummers voorzien.

Auteurs van diverse pluimage (P. van Duyne, M. Kluin en K. von Benda-Beckmann, A. Zijderfeld, E. Huppel-Cluysenaer en A. Schreiner) leveren meestal vrij leesbare bijdragen. Daarna volgen een aantal boekbesprekingen.

Etienne Langerwerf

J. Vander Velpen, De CCC. De staat en het terrorisme, Uitgeverij EPO, Berchem, 1987.

In de periode oktober 1984-december 1985 werd de Belgische publieke opinie en politieke wereldswereld opgeschud door een reeks gewelddadige acties die aanleiding waren voor relatief indringend klimaat van terreur. De voornaamste actoren in dit voor Belgische maatstaven nieuwe, inheemse terreurspel waren de Cellules Communistes Combattantes en de zogenaamde Bende van Nijvel.

De advocaat J. Vander Velpen heeft naar aanleiding hiervan een boeiend, uitvoerig gedocumenteerd dossier gepubliceerd. Dit dossier, dat mijns inziens een misleidende titel meekreeg, omvat drie delen.

In een eerste deel wordt de opkomst en de ondergang van de CCC behandeld. In feite wordt de historische van de CCC geschetst aan de hand van de politieke carrière van de - naar aangenomen wordt - spilfiguur van deze terroristenorganisatie, de drukker Pierre Carette. Hiervoor doet de auteur beroep op zeer uitvoerig en uiteenlopend bronnenmateriaal gaande van voornamelijk

persartikelen, enkele artikelen uit Ligne Rouge en de CCC-pamfletten tot correspondentiestukken tussen de (latere) CCC-ers en derden. Vooral het voor het eerst aanwenden van een aantal brieven van de Franse terrorist en theoreticus Oriach gericht aan Carette (daterend van voor de oprichting van de CCC) en enkele gevangenisbrieven van Carette en Chevolet, geven aan deze CCC-reconstructie een originele dimensie. Op die manier wordt het zeer fragmentair beeld, dat we tot nog toe van de CCC als terroristenorganisatie hadden, op bepaalde vlakken deels verder ingekleurd. Deze inkleuring gebeurt dan wel hoofdzakelijk rond de figuur en onmiddellijke omgeving van Carette zelf. De betekenis van de andere CCC-leden schijnt, volgens het in dit boek opgehangen beeld, in het functioneren van de terroristenorganisatie, nagenoeg verwaarloosbaar. Opmerkelijk in dit eerste deel van het boek is de sterke beklemtoning van persoonsfactoren. De theoreticus-practicus Oriach beantwoordt blijkbaar in de aanloopfase van de CCC, op zo'n manier aan bepaalde behoeften bij Carette, dat een intense ideeënuitswisseling tussen beiden plaatsvindt. Deze interactie tussen beiden blijkt volgens de auteur een determinerende invloed op Carettes rol in het ontstaan en later het functioneren van de CCC gehad te hebben.

In het tweede deel van dit boek wordt de uitbouw van het Belgische anti-terreurapparaat en -middelen met het oog op een efficiëntere bestrijding van terreur en misdaad op een even gedetailleerde wijze in kaart gebracht. Vander Velpen gaat hier herhaaldelijk verder dan de strikte overheidsrespons op de directe aanleiding i.c. het terrorisme van de CCC en de Bende van Nijvel. De auteur laat niet na herhaaldelijk erop te wijzen dat de gecreëerde middelen en instanties onder andere omwille van de zeer vage omschrijving van hun doelstellingen en werkterrein, een duidelijk gevaar inhouden voor een aantal democratische vrijheden en rechten. Dit gevaar houdt, volgens de auteur, niet alleen verband met de terreur- en misdaadbestrijding op zich, maar slaat ook duidelijk op de repressie van bepaalde drukingsgroepen als vakbonden en milieugroeperingen en sociale acties als betogingen en stakingen enzovoort. Ook in dit deel wordt het verhaal "gebiologeerd" rond één persoon, i.c. Justitieminister Gol. In het boek wordt de alsmar toenemende verwevenheid tussen diverse militaire, politionele en justitionele instanties beklemtoond. Hierbij dreigt de scheiding der machten danig in het gedrang te komen.

In het derde en laatste deel behandelt de auteur de internationale dimensie in het overheidsoptreden tegen het terrorisme. Hierbij wordt duidelijk de katalyserende rol van de Verenigde Staten (met name de Reagan-doctrine inzake terrorisme) naast de Europese initiatieven, in detail uitgetekend. Ook in dit deel laat de auteur niet na te wijzen op de potentiële uitwassen en risico's ten nadele van democratische vrijheden door "het volledig ontbreken van democratische controlemogelijkheden".

Het is alles bij elkaar een zeer breedvoerig maar toch vlot leesbaar boek geworden dat duidelijk voor een breder publiek geschreven is. De journalistieke taal en schrijfstijl met inbegrip van enkele journalistieke insinuaties (zie bijvoorbeeld blz. 31, 58) doen geen afbreuk aan de heldere en goed gedocumenteerde reconstructie en situering van deze terrorismefase in de recente Belgische geschiedenis. Vander Velpen heeft heel wat opzoekingswerk verricht om in dit boek het Belgische terrorisme in een bredere nationale context en de terrorisme-bestrijding in nationale en internationale context te plaatsen. Herhaaldelijk wordt het geheugen van de lezer opgefrist met meestal relevante uitweidingen over bepaalde contextfactoren.

Het boek geeft echter geen wetenschappelijke analyse van de Belgische variant van het politiek terrorisme. De auteur heeft zich tot doel gesteld een bepaald tijdsbeeld rond het Belgisch politiek terrorisme uit te tekenen en van daaruit aan te geven dat bepaalde democratische vrijheden ook buiten specifieke terrorismesituaties om, in het gedrang komen. Doordat de auteur zich enerzijds nogal strak op dit doel heeft gericht en hij anderzijds weinig naar diepere analyses omtrent het politiek terrorisme graaft, creëert het boek mijns inziens - ook voor de geïnteresseerde lezer - enkele storende neveneffecten. Het niet gebruik maken van bestaand onderzoeksmateriaal met betrekking tot het Westers politiek terrorisme - dat sinds zijn opgang in de jaren '60 constant in evolutie is - leidt er onvermijdelijk toe dat de hier beschreven Belgische variant van het politiek terrorisme in zekere zin geïsoleerd wordt voorgesteld. Zowel de CCC- en Bende van Nijvel-terreurgolf als de Belgische terreurbestrijdingsrespons worden daardoor niet historisch gerelativeerd en er worden, wat betreft cruciale karakteristieken, evenmin verklaard.

P. Starr, *The Social Transformation of American Medicine*, New York, Basic Books, 1982, 514 blz.

De onzichtbare hand van Adam Smith verstevigt haar greep op de gezondheidszorg in de Verenigde Staten. Ziekenhuisketens staan tegenwoordig in Wall Street hoger genoteerd dan de computerreuzen. In grote winkelcentra rijzen "walk-in" medische praktijken als paddestoelen uit de grond. "Doc-in-the-box" geneeskunde: een alledaags verschijnsel in de Amerikaanse samenleving.

De V.S. is absolute koploper wat het aandeel van de gezondheidsuitgaven in het B.N.P. betreft. De kaap van de 10% is reeds in 1982 overschreden. De overheid houdt zich echter veel meer dan in West-Europa op de achtergrond. De Amerikaanse burger financiert zijn gezondheid grotendeels uit eigen beurs. De gezondheidszorg is uitgegroeid tot een indrukwekkend medisch-industrieel complex, dat rond een veelheid van geneeskundige prestaties en marktgeoriënteerde benaderingswijzen scharniert. Tegelijkertijd getroost de bevolking zich zware financiële offers in ruil voor de vervulling van een naar narcisme neigend gezondheidsideaal.

De sociale, economische en culturele ontwikkelingen die de medische professie in de V.S. gekneed hebben tot haar huidige, kritische gedaante, maken het voorwerp uit van Paul Starrs *"The Social Transformation of American Medicine"*. Het boek is in de kortste tijd een standaardwerk geworden voor praktijk- en wetenschapslui uit de socio-medische sector. Het werd in 1984 bekroond met de Pulitzer Prijs voor Algemene Non-Fictie. Geschiedkundige eruditie en sociologische verbeeldingskracht vullen elkaar aan in een ongewoon zich zware betoogstijl. Starrs inspirerende denkbeelden hebben de maatschappelijke dialoog over de toekomst van de gezondheidszorg in een stroomversnelling gebracht.

Star (*1949) grijpt het historisch keerpunt van de New Deal aan, om in dit werk twee "boeken" te onderscheiden. Het eerste boek behandelt de evolutie van het medisch beroep, dat in de 19de eeuw intern verscheurd en financieel onaantrekkelijk was, tot een soevereine en voorspoedige professie. In het tweede boek komt de omvorming aan bod van de geneeskunde tot een bloeiende industrie, die voor de overheid en de kapitaalkrachtige ondernemingen nieuwe uitdagingen inhoudt. *"The dream of reason did not take power into account"* (3) wordt als grondthema belicht vanuit zoveel gezichtspunten en slaat tevens de brug tussen beide delen.

Autonomie

Al bij het begin van de 19de eeuw kwamen in de V.S. hervormingen op gang die een veelomvattende democratische cultuur nastreefden. De gewone man verzette zich spontaan tegen elk monopolie en privilege. Rond de orthodoxe geneeskunde schaalden zich allerlei sekten: de volgelingen van Thomson en de eclecticici, beide voorstander van botanische geneeskunde en een radicale politieke doctrine, de homeopaten, veelal Duitse immigranten, e.a. Na de burgeroorlog volgde de ontsluiting van heel de V.S. In 1877 werd het eerste telefoonnet in gebruik genomen. Het verbond merkwaardig genoeg de drogisterij uit Hartford met een twintigtal dokters uit naburige dorpen. In de steden evolueerde de zorg voor de zieke snel tot een massavoorziening, waarvoor met klinkende munt betaald moest worden. Naast de expansie van de markt betekende voora de vooruitgang van de geneeskundige wetenschap de grote doorbraak voor de medische professie. Te denken valt aan de waaier van wetenschappelijke ontdekkingen, o.m. op het vlak van de bacteriologie en de cellulaire pathologie, en de voortdurende verrijning van het diagnostisch instrumentarium. Het ontstaan van orgaanbetrokken specialismen, die hoe langer hoe meer in privé-ziekenhuizen beoefend werden, droeg bij tot algemene erkenning van de complexiteit van de geneeskunde. De bekwaamheidsseis van een opleiding, het lidmaatschap van een vakgenootschap en de machtiging door een publieke autoriteit hadden altijd al de uitoefening van de geneeskunde gelegitimeerd. Voordien werkten deze mechanismen echter afzonderlijk. Wie aan één van de vereisten voldeed, kon als genezer aan de slag gaan. In 1910 bracht Abraham Flexner, in opdracht van de Carnegie Stichting, verslag uit over zijn onderzoek naar de wildgroei binnen de Amerikaanse medische professie. Vanuit een diep geloof in de mogelijkheden van de moderne geneeskunde werd het kaf van het koren gescheiden. De drie legitimeringswijzen werden op elkaar betrokken. Voortaan konden de geneesheren hun gezag doen gelden zonder telkens naar de gunst van het publiek te moeten dingen. Het tijdperk van de professionele autonomie openbaarde zich aan de geneesheren in vele gedaanten. "By the 1920s, the medical

profession had helped shape the medical system so that its structure supported professional sovereignty instead of undermining it." (232) De Grote Depressie kon deze ontwikkeling niet stuiten. Integendeel.

Competitie

Bismarcks gedachtengoed inzake sociale zekerheid is maar met mondjesmaat doorgedrongen in de V.S. In de gezondheidszorg heeft het overigens nog de minste weerklank gevonden. Ziekteverzekeringen dienden immers niet om het lot van de industriële arbeidersklasse te verzachten. Veel belangrijker was het dat ziekenhuizen toegankelijker gemaakt werden voor de snel groeiende Amerikaanse middenklasse. Vrijwillige ziektekostenverzekeringen brachten hier de oplossing. De verzekeren bekwamen van hun individuele verzekeraar een schadevergoeding voor de geleden ziektekosten, buiten elke georganiseerde derde betaler om. Tegen het einde van de New Deal had er zich in de gezondheidssector een institutionele falanx gevormd waarin alle partijen, geneesheren, ziekenhuizen en verzekeringsmaatschappijen, het best met elkaar konden stellen. Na de Tweede Wereldoorlog kwam de ongebreidelde groei. Het Hill-Burton programma bracht de kredieten bijeen om overal in de natie lokale ziekenhuizen te bouwen. Het medisch en farmaceutisch onderzoek, de strijd om de geesteshygiëne en het gezondheidsapparaat voor de veteranen geraakten uit de ban van de oorlogsindustrie en zetten op eigen houtje koers naar de welvaartsstaat. Tussen de Democratische en medische opinie klikte het klaarblijkelijk in de V.S. Volgens de Democraten was het hoog tijd dat de overheid over de brug kwam met allerhande subsidies, die het medisch corps in volle autonomie kon blijven aanwenden. In de jaren '60 was men ijverig in de weer om de toegankelijkheid van de gezondheidszorg te vergroten voor minderheidsgroepen. Voor de bejaarden werd een openbare ziektekostenverzekering in het leven geroepen: *Medicare*. Voor wie het moest rooien met een inkomen onder de armoedegrens, werd een soortgelijk initiatief genomen: *Medicaid*. Regionale medische programma's moesten de standaarden optrekken vooral in achtergestelde streken. Wijkgezondheidscentra hadden deze opdracht in de steden. Het gebruik van gezondheidszorgen nam schrikwekkend toe. De jaren '70 deden het tij keren. Aanvankelijk overheerste nog het gevoel dat men op de ingeslagen weg verder kon gaan. Het volstond te plannen, te reguleren en d.m.v. intercollegiale toetsing de artsen op hun verantwoordelijkheden te wijzen. De inflatie bereikte een absoluut hoogtepunt in 1974. Het optimisme maakte plaats voor algemene impasse. Het vertrouwen zelf in de geneeskunde begon te wankelen. Uitingen van ongenoegen met de gang van zaken in de gezondheidszorg (Ivan Illich's *Medical Nemesis*), en binnen de psychiatrie: *"One Flew Over the Cuckoo's Nest"*) kondigden het einde aan van het medisch-professioneel mandaat. Tijdens de Reagan-administratie werd de retoriek van planning en overheidsinmenging vervangen door een van competitie en reprivatisering. De *"health maintenance organizations"* (HMO's) - medische centra die leden voor zich trachten te winnen door een aantrekkelijk gezondheidsplan aan te bieden in ruil voor lage premies - wonnen steeds meer veld. Grote ziekenhuisketens veroverden de markt met eigendoms- en arbeidsverhoudingen die regelrecht afgeleid zijn van complexe industriële ondernemingen. Volgens de voorzitter van een van de grootste ziekenhuisketens, lag het in de bedoeling van zijn firma "to provide as uniform and reliable a product as a MacDonal'd's hamburger coast to coast" (431)! Dat tegenwoordig de medische professie niet langer onwrikbaar gekant is tegen de felle opmars van het medisch-industrieel complex, wekt volgens Starr nog de meeste verwondering. Werken in organisaties heeft blijkbaar ook z'n voordelen. Voor de talrijke jonge artsen kan vrijheid van job weleens belangrijker zijn dan vrijheid in de job.

In België stelt dit probleem zich bijzonder scherp. Per arts zullen hier in 1990 gemiddeld 280 inwoners zijn, terwijl dit aantal in de V.S. nog ruim 400 zal bedragen. Zulke ontwikkelingen zijn rampzalig voor de medische professie. Zij tasten de autonomie en de geloofwaardigheid van het artsenberoep grondig aan. De verzadiging van de gezondheidszorgmarkt zal ook hier de geneesheren, de ziekenhuizen en de ziekteverzekering tegen elkaar in het harnas jagen. Geneesheren die binnen grote organisaties tewerkgesteld worden, ziekenhuizen die zich competitief opstellen en een verzekeringsstelsel dat alvast de reprivatisering van sommige gezondheidsrisico's aanvat, vormen de voorboden van het medisch-industrieel complex. Starr analyseert de opgang van de competitiestrategie in de V.S. op bijzonder boeiende en kritische wijze. De *New York Times Book Review* noemde zijn boek "the definitive social history of the medical profession in America. ... a monumental achievement. ... laced with wit and irony and graced with style." Voor de Europese lezer is het belangrijkste echter, dat Starr niet alleen analyseert maar ook waarschuwt. De toekomstige organisatie van de gezondheidszorg is geen determinisme en evenmin een karikatuur van het heden. Keuzen moeten nog gemaakt en

beslissingen nog getroffen worden. Dit geldt des te meer voor ons eigen land, waar slechts 6,5% van het B.N.P. uitgaat naar gezondheidszorgen. Vooraleer de Amerikaanse kaap van de 10% bereikt zal worden, hebben we nog even bedenktijd om het rechte pad in te slaan.

H. Meulemans

H. Westhoff, *Natuurlijk geboortenregelen*, Ambo, Baarn 1986, 358 blz.

Pogingen om de menselijke vruchtbaarheid te regelen (lees: te beperken), zijn van alle tijden. De toepassing van anti-conceptie (en/of van abortus) binnen het huwelijk heeft vanaf de 19de eeuw de huwelijksvruchtbaarheid in West-Europa fors doen dalen. In Nederland vertraagt deze daling vanaf 1910, een daling die meestal toegeschreven wordt aan de terughoudendheid van de katholieken om anti-conceptieve maatregelen te nemen en/of door hun gebruik van de om haar geringe efficiëntie bekend staande methode van de periodieke onthouding of "*Vaticaanse roulette*".

Westhoff wil dit beeld nuanceren. Zij stelt dat de vertraging van de vruchtbaarheidsdaling in Nederland optreedt vòòr de introductie van de periodieke onthouding, en dat precies na het beschikbaar komen van die methode de Nederlandse vruchtbaarheidscijfers geleidelijk opnieuw het algemene Westeuropese patroon zijn gaan benaderen. Het boek behandelt de introductie en de verspreiding van de methode van periodieke onthouding, en de wijze waarop hierdoor de rol van de arts, en van de katholieke arts in het bijzonder, bij het anti-conceptief gedrag is toegenomen, zonder daarbij de katholieke moraal met de voeten te treden.

De katholieke artsen stonden oorspronkelijk mee vooraan in het verzet tegen de verspreiding van neomalthusiaanse praktijken in Nederland. "Door een direct verband te leggen tussen anticonceptie en abortus provocatus hebben zij aan de aanvankelijk wat vage, voornamelijk religieuze en emotionele gevoelens van afkeer die er in het medisch milieu tegenover de 'onfatsoenlijke' en - ook hier - tegennatuurlijke anticonceptie bestonden een stevige medisch-ethische basis weten te geven. Daarmee was voor decennia het pleit beslecht: een zichzelf respecterend medicus liet zich uiteraard niet met anticonceptie in" (p. 249). Deze houding betekende echter wel dat de artsen, geconfronteerd met een toenemende vraag bij de bevolking naar anti-conceptieve hulp in de loop van de jaren twintig, met lege handen stonden.

Die patstelling werd doorbroken door de katholieke arts J.N.J. Smulders, die de "oplossing" aanreikte onder de vorm van een natuurlijke methode van geboortenregeling. Hij gebruikte de theoretische inzichten van de Japanner Ogino en van de Oostenrijker Knaus over de vaste plaats van de ovulatie in de menstruatiecycclus en over de lengte van de conceptietermijn, om het voorschrift van periodieke onthouding uit te werken. De brochure die Smulders in 1930 publiceerde, was vier jaar later reeds op 26.000 exemplaren verspreid. De 1.500 vrouwen die hij tussen 1930 en 1939 (het jaar van zijn dood) van advies voorzag, lieten hem toe zijn methode te verfijnen, vooral in het zoeken naar preciese indicatoren van het ovulatietijdstip.

De methode van Smulders werd door zijn katholieke collega's niet meteen met groot enthousiasme verwelkomd. De steun die Smulders kreeg van de moraaltheologen, die door zijn methode een uitweg zagen uit de impasse waarin de katholieken zich inzake geboortenregeling bevonden, deden het verzet wijken. Dank zij Smulders kreeg de katholieke arts precies ook omwille van de medische en lichamelijke aspecten van de methode, een vooraanstaande rol te vervullen in de bewuste geboortenregeling van katholieken binnen het huwelijk. De door Smulders geïntroduceerde methode (hij introduceerde ook de term "periodieke onthouding" zelf), is na zijn dood nog verder uitgediept, en blijft tot vandaag nog steeds het voorwerp van medisch onderzoek dat de efficiëntie van de methode moet verhogen. Het feit dat periodieke onthouding de enige door de Kerk toegelaten methode van geboortenregeling is, en de toenemende aandacht voor een "natuurlijke" levenswijze in het algemeen, zijn voor Westhoff de verklaring voor het feit dat periodieke onthouding als anti-conceptieve methode nog steeds actueel is.

Kris Deschouwer

De Donder, Vic, *Kom eens naar mijn kamer*. Een halve eeuw collegeleven in Vlaanderen. Brussel-Amsterdam, Elsevier, 1986, 187 blz.

Goossens, Cas, *Bij ons in 't dorp*. Landelijk leven in Vlaanderen een halve eeuw geleden. Brussel-Amsterdam, Elsevier, 1986, 160 blz.

Maatschappelijk relevante probleemstellingen ontstaan niet vanzelf, maar worden geboren uit verwondering. Verwondering over het feit dat de werkelijkheid geen uitvergroting is van de eigen vertrouwde leefwereld, maar een verzameling van verschillende en uiteenlopende werelden. Zolang we ons leven uitsluitend in één van die werelden doorbrengen, zullen we het eigen-aardige van de eigen leefwereld nooit ontdekken en kunnen haar ook geen vragen gesteld worden, zeker geen wetenschappelijke vragen. Daartoe is nodig dat we met een van die andere werelden kennis maken, om zo - tenminste in gedachten - de eigen omgeving van buitenaf te leren zien.

Aan sommigen wordt dit andere perspectief opgedrongen door de omstandigheden, zoals wanneer men voorwerp is van snelle sociale veranderingsprocessen. Modernisering (verstedelijking, bijvoorbeeld) of snelle sociale mobiliteit brengen ons in de loop van het eigen leven op zeer verschillende uitkijkposten, van waaruit we op enige afstand naar het sociale gebeuren kunnen kijken dat zich voor onze ogen afspeelt. Maar wanneer zich geen gelegenheden aandienen voor deze confrontatie met de eigen vanzelfsprekendheden? Dan moeten we zelf op zoek naar bevoorrechte getuigen van andere maatschappelijke werkelijkheden. Dat kunnen wetenschappelijke studies zijn: geschiedkundige over voorbije samenlevingen, etnologische over schriftloze samenlevingen of sociologische over "street corner societies". Maar dikwijls brengt de lectuur van veeleer literaire getuigenissen ons veel sneller tot intuïtieve inzichten die nodig zijn voor een wetenschappelijke vraagstelling of voor een werkelijkheidsbetrokken interpretatie van onderzoeksgegevens. De boeken van De Doncker en Goossens bieden daarvan wat uiteenlopende voorbeelden.

Het beter werk komt ongetwijfeld van Cas Goossens. Hij is in de eerste plaats de betere schrijver, maar tevens de meer onbevangen waarnemer; dat is ook: met meer aandacht voor sociale verscheidenheid en ongelijkheid, voor de machtsverhoudingen die hij niet helemaal wegmoffelt achter het gordijn van jeugdherinneringen. Maar wellicht had hij het gemakkelijker en biedt een dorp een veel gevarieerder staalkaart van de samenleving dan een college, waar aan de poorten niet alleen de godsdienst maar ook de sociale afkomst over de toegang waken. De Donder brengt eigenlijk niet meer dan een aantal aardige anecdoten, zoals collegestudenten op reünies die aan elkaar vertellen; alhoewel af en toe het "totale" karakter van zulke instelling zeer goed geïllustreerd wordt.

Zelfs degenen die het allemaal meegemaakt hebben, dat is: in een dorp woonden en/of op de collegebanken zaten, zullen na lectuur van beide boeken met andere ogen naar dit verleden en daardoor ook naar het heden kijken. Het contrast dat geleidelijk aan weggesleten was, wordt weer aangescherpt.

Rest de vraag wanneer "literaire" sociologen met de resultaten van hun opzoekingen gelijkaardige geschriften zullen voortbrengen. Niet alleen om aan de buitenwereld te tonen dat wij ook "gewoon" over de maatschappij en haar toestanden kunnen schrijven, maar evenzeer om aan de sociologiestudenten enige gevoeligheid bij te brengen voor het niet-vanzelfsprekende van de werkelijkheid waarin ze leven. Op die manier helpen we misschien vermijden dat sociologisch onderzoek van langsom meer in zijn eigen staart gaat bijten.

Jan Vranken

4. Ter bespreking ontvangen

(De titels aangeduid met een * kunnen ter bespreking opgevraagd worden.)

Baars, J., *De mythe van de totale beheersing. Adorno, Horkheimer en de dialectiek van de vooruitgang*, SUA, Amsterdam, 1987

Broom, L., Selznick, P. en Broom, D., *Sociologie. Een inleiding tot de studie van sociale problemen*, Acco, Leuven, 1986.

Gevers, L., *Bewogen jeugd. Vlaanderen 1830-1895*, Davidsfonds, Leuven, 1987.

Graichen, G., *De nieuwe heksen*, Uitgeverij De Kern, 1987.

Hagens, W., *Ouderen en ouderenwerk*, Samsom, Alphen aan de Rijn, 1986.

Halman, L., e.a., *Traditie, secularisering en individualisering. Een studie naar de waarden van de Nederlanders in een Europese context*, Tilburg University Press, 1987.

Huyse, L., *De verzuiling voorbij*, Kritak, Leuven, 1987.

Jaarboek Katholiek Documentatiecentrum 1986, KDC, Nijmegen, 1987.

Janssens, M., e.a., *Beeldenstorm in medialand*, Davidsfonds, Leuven, 1987.

* **Lewontin, R., Rose, S. en Kamin, L.**, *Genetica, erfelijkheid en ideologie*, EPO, Berchem, 1987.

Loots, I. en Van Hove, E., *Stadsvlucht? Een eeuw demografische ontwikkeling in het Antwerpse*, Acco, Leuven, 1986.

Omblets, J., *Drenkelingen van de welvaart*, DNB-Uitgeverij Pelckmans, Kapellen, 1987.

Peet, J., *Het uur van de arbeidersjeugd*, Katholiek Documentatiecentrum, Nijmegen, 1987.

Van Mechelen, F., *Sterft Europa uit?* Davidsfonds, Leuven, 1987.